

**ŞİMDİKİ BUHARALI GENÇLERİN TACİKÇESİNİN SÖZDİZİMSEL ve
ŞEKİLBİLGİSEL ÖZELLİKLERİ:
NİTELEYİCİ TÜRMECİĞİ, EDİLGEN ÇATI, VE SÜREKLİLİK
GÖRÜNÜŞÜ¹**

Shinji G IDO*

This paper discusses three features of the Tajik language used by young Bukharans in their twenties who have had no formal education in standard Tajik. The non-standard features of Bukharan Tajik discussed in this paper are the 1) prevalence of pre-nominal modifier phrases with *-agi*. 2) absence of the *-a şudan* passive construction. and 3) morphology of the continuous aspect marking. The discussion includes both synchronic and diachronic analyses of the features.

Keywords Tajik language. Bukhara. modifier phrase. passive voice. continuous aspect

Giriş

Tacik yazı dilini ve Buharaca

Tacikçe, en çok Tacikistan ve Özbekistan'da kullanılan bir İran dilidir. Farsça, Derice gibi dillerle birlikte İran dillerinin Güney-Batı grubuna sınıflandırılan (bk. Payne 1987:514) Tacikçe, 20. Yüzyılın başlarında yazı dili olarak standartlaştırılmadan önce birçok araştırmacı tarafından Farsçanın bir lehçesi olarak algılanıyordu (bk. Halimov 1974:30-31).

¹ Bu Çalışma, aşağıda adları gösterilen arkadaşlarımızın yardımları olmasaydı gerçekleşmeyecekti. Abdosalam Admezhadeh, Filla Deniz Baykuzu, İlhamе Caferova, Sveta Caferova, Zuhra Halimova, Mahmood Mahmoodian, rahmetli Buharalı alim M. Mirzaev'in oğulları, Nodira Nuriddinova, Muazzam Rahmatullaeva, Cemal Sarıcı, Moukım Temourov, Rustam Xushvaqtoy, Buhara Devlet Üniversitesi'ndeki Özbekçe öğretmenin Şohida İstanova, Tacikçe öğretmeni Qahramon To'xtanov, ve tarihçi Mubın Rahmatullaev, Ayrıca, değerli telkîmlerde bulunan, ve benim Buhara Üniversitesi'nde okuma fırsatını sağlayan Sarvar Rahmatullaev'e özel teşekkürlerimi sunuyorum.

* Dr., University of Sidney

Genel halk tarafından kolaylıkla anlanabilecek (Jahangiri 1997.23-28), ve Tacikistan'ın Fars-Tacik edebiyatının miraslarına sahip çıkmasına engel olmayacak şekilde Farsçadan farklılaşan bir dil yaratmak, Tacik yazı dilinin kuruluşunda hedeflenenler arasındaydı (bk Soper 1996:58) Sorun, Tacikçeyi Farsçadan ayıran unsurların birçoğunun Özbekçenin etkisi sonucu meydana gelmiş olmasıydı Tacikistan'ın millî dil olacak dilin fazlasıyla Özbekçeleştirilmiş halde olması istenmezdi.

Bu sorun, şivelerarası farkı büyük² olan Tacikçede yazı dilinin esasına layık görülen şiveyi saptamak konusunda tartışmaya yol açmıştır (ör Azizi 1929). Bu tartışmanın bir odağı, bu makalede ele alınan Tacikçenin Buhara şivesi olmuştur Zira Buhara şehri, Tacik kültürünün kadim merkezi olarak tanımlanırdı. Bu tartışmanın izlerini şimdiki Tacik yazı dilinde tespit etmek mümkündür

Melex (1968:22. Eşniëzov'dan (1977.20)), Tacikçenin Buhara-Semerkant şivesine ait olan Ğijduvon şivesini Tacik yazı diliyle mukayese ederek, 'hem sesbilgisi sahasında, hem de morfoloji ve leksik sahalarda, onlarda büyük uyuşum'un mevcut olduğunu iddia ediyor, ve bu uyuşumu 'şimdiki Tacik yazı dilinin esasında Buhara-Semerkant şivelerinin' bulunmasının kanıtlarından biri sayıyor Comrie (1981:164) ise bunu daha kesin bir şekilde söylüyor: 'standart Tacik yazı dili aslında Buhara-Semerkant şivesine dayanıyor'

1928-30 yıllarında şekillendirilmiş Tacik yazı dili, Melex ve Comrie'nin yazdıkları gibi büyük ölçüde Buhara-Semerkant şivesini esas almıştır. (Bunda yazı dilinin kurulma sürecinde Tacikistan'ın ilmi sahasında etkisi fazla olan eğitimci/yazar, Sadridin Ayni'nin Ğijduvonlu olması ve eğitimini Buhara'da görmüş olmasının (bk. Bečka 1980) etkisinin olduğu tahmin ediliyor.)

Belki beklenenin tersine, Buhara şivesi, yazı dilinin esası olmasına rağmen, yazı dilinden oldukça farklıdır. Bu fark, birçok Tacik dilcileri tarafından incelenmişti (ör Kerimova 1959) Biz bu makalede onların çalışmalarında bahsedilmemiş olan şimdiki Buhara şivesinin özelliklerine değinmek istiyoruz.

Burada ele alınan Buharacanın özelliklerinin yalnız Buharacaya has olduğu kanısında olmadığımızın da okurlarca dikkate alınması gerekiyor. Zira hem verilerimiz hem de geçmişte yapılan araştırmalar, bu makalede söz edilen özelliklere (belki (a)şt ile ilgili özellik hariç) diğer şivelerde de daha az sıklıkta olsa da rastlandığını ima ediyor. Dolayısıyla, bu makalenin, Buharacaya özgü özellikleri net bir şekilde açıklayan yazı olarak değil, Buharacada bulunan sözdizimsel ve şekilbilgisel özelliklerin araştırmalarını güncelleştirme vazifesini taşıyan bir yazı olarak algılanması gerektiğini belirtmek istiyoruz.

2 Örneğin, bk A'lo-zoda (1930)

0 1. Terminoloji

Tacikistan, Orta Asya'da yer alan eski Sovyet cumhuriyetlerinden biridir. Bu makalede (modern) 'Tacik yazı dili' terimiyle bu cumhuriyetin resmi Tacik dilini kastediyoruz

Öte yandan, 'Tacik konuşma dili' terimine ise, Tacikçenin, gerek Tacikistan içindeki, gerekse Tacikistan dışındaki, her tür şiveleri ve lehçeleri dahil edilecektir. Dolayısıyla, Özbekistan'da bulunan Tacikçenin Buhara şivesi de Tacik konuşma dilinin bir çeşidi sayılacaktır.

'Buharaca' terimiyle Tacikçenin Buhara şivesini kastedeceğiz, ve Buharaca terimi, bu makaledeki kullanılışında 'Tacikçe eğitimi almamış genç Buharalıların konuşma dili' anlamını taşıyacaktır. Bunun nedeni, araştırmamızın veri kaynağı olan Buharalı yardımcılarımızın çoğunun yaşının 23-29 arasında olması ve onların, çoğu Buharalıları gibi, Özbek veya Rus okullarında eğitim almış olmalarıdır³. Onların hepsi, her Buharalı gibi (Rastorgueva vb. 1970:717), Tacikçe-Özbekçe ikidillidir⁴.

Son olarak, 'Tacikçe' kelimesi, yukarıda tanımları açıklanan çeşitlerin hepsini kapsayan bütüncü terim olarak kullanılacaktır.

0.2 Dilbilimsel terimler

Bu makalede bulunan dilbilim terimleri, Kocaman'ın (1990) *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde verilen anlamlarında kullanılmıştır.

1. Buharacanın özellikleri

1 0. -agi ekli niteleyici tümcecığının özelliği

Şimdiki Tacik yazı dilinin imlasına göre -agi şeklinde⁵ yazılan -agi morfe mi, ortaç oluşturan bir sonekidir. Bu soneki, Tacikçeyi Farsçadan ayıran unsurlardan biri olarak (bk. Amanova 1991), Tacikçede, özellikle konuşma dilinde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bu sonekinin, görünüş belirtme, ortaç oluşturma gibi çeşitli fonksiyonları⁶ mevcuttur (bk. Rustamov ve Ğafforov 1985.244-263). Bu bölümde -agi ekinin eklenmesiyle oluşturulan niteleyici tümcecığının kullanılışı tartışılacaktır.

3 Özbekistan sınırları içinde yer alan Buhara şehrinde Tacik yazı diline az sıklıkta rastlanmaktadır. Buhara'da basılan haftalık Tacikçe gazete *Buxoroi şarif*'de dahi sayfaların büyük bir kısmı Rusça ve Özbekçe yazılarla oluşmaktadır.

4 Tacikçe-Özbekçe ikidillilik yüzyıllardır devam etmektedir (Mırzaev 1969:25).

5 Tacik dilbilimcilerinin çoğu -agi'yi -a ve -gi eklerinden oluştuğu yönünde analiz eder. Fakat, sadece -agi'li tümceciklerin bizi ilgilendireceği bu bölümde biz -agi'yi bir morfem olarak algılayacağız.

6 Yuklem olarak kullanılan -agi'li ortacın lehçelerdeki kullanılışı için Ğafforov'a (1980) bakın.

Buharacanın özelliklerinden biri. Tacikçede ‘fiil sıfatıyla niteleyici ifadesi’⁷ diye ifadelenen bu *-agi*’li tümcecikle yapılan niteleme incelendiğinde ortaya çıkar. İlk önce, *-agi*’li niteleyici tümceciğinin bir örneğini Tacikçe gramer kitabından gösteriyoruz

1 talaba-gon-ı [kurs-ı dah-sol-a -ro tamom kardagi]⁸
 öğrenci-çğl-izf kurs-izf on-yıl-sftlş -akz bitir.gçmş-ortç
 ‘on yıllık kursu tamamlayan öğrenciler’

Rastorgueva’nın (1992:80) gramer kitabında bulunan bir örnek cümlesini biraz değiştirerek aktardığımız bu örnekte, niteleyici tümceciği parantez içindeki kısımdır. Yani, *talabagon* ‘öğrenciler’ kısmı niteleyici tümceciği *kursi dahsolaro tamom kardagi* tarafından nitelendirilmektedir. (İzafet, Farsçada olduğu gibi, nitelenen kısma eklenir)

Bu örnekte açıkça görüldüğü gibi, gramer/ders kitaplarındaki Tacikçede, nitelenen ve niteleyen (tümcecik), izafetin yardımıyla, genellikle şu sırayla dizilir: Nitelenen-Niteleyen. (Bu genel kuralın niteleyici tümceciği içindeki *kurs* ismi ve *dahsola* sıfatı/niteleyicisi için de geçerli olduğuna dikkat edin)

Fakat, konuşma diline ve şivelere bakılırsa, birçok gramer kitabında bir kural olarak tanımlanan bu sıralamanın katı bir kural olmadığı anlaşılır – konuşma dilinde sadece Nitelenen-Niteleyen sırası değil, Niteleyen-Nitelenen sırası da mevcuttur. Genelde eğitim amaçlı gramer ve ders kitaplarında bulunmayan (ör. Arzumanov 1951, Arzumanov ve Sanginov 1988) bu sırayı yazı olarak ancak edebî eserlerin dialog kısımları ve dilbilimsel çalışmalar için toplanan verilerde bulmak mümkündür⁹

Buharacanın tahliline geçmeden önce, konuşma dilinde Niteleyen-Nitelenen sırasına istisna sayılmayacak sıklıkta rastlanmakta olduğunu gösteren bir örneğe bakalım. Aşağıdaki cümleler, biraz yukarıda yazılmış olan cümlenin Xucandlı¹⁰ yardımcımız tarafından kendi şivesine çevrilmiş halleridir¹¹:

2 student-ho-i [kurs-i dah-sol-a -ya tamom kad-agi]
 öğrenci-çğl-izf kurs-izf on-yıl-sftlş -akz bitir.gçmş-ortç

7 Ifodai muayyankunanda bo sifati fe’li (Rustamov ve Ğafforov 1986 257)

8 Duşanbeli yardımcımız, bunun yazı dili karşılığı olarak içinde ilgili tümceciğinin kullanıldığı şu cümleyi verdi *Donşunyone, ki barnomai dahsolaro xatm namudand* [öğrenci-çğl-gosterme(demonstrative) ki program on-yıl-sftlş-akz bitirdi-3çğl]

9 Örneğin, Rustamov ve Ğafforov (1988 258), (teklifsiz) konuşmada bulunan nitelenenin niteleyici tümceciğini izlediği bazı örnekler verirler

10 Xucand, Tacikistan’ın kuzey bölgesindedir

11 Bizim İngilizceyi araç dili olarak kullandığımız Xucandlı yardımcımız, (1)ı okumaksızın İngilizce *the students who completed the ten-year course* ‘on yıllık kursu tamamlayan öğrenciler’ cümlesini kendi şivesine çevirmiştir

‘on yıllık kursu tamamlayan öğrenciler’

- 3 [kurs-i dah-sol-a -ya tamom kad-agi] student-ho
kurs-izf on-yıl-sftlş -akz bitir.gçmş-ortç öğrenci-çğl

‘on yıllık kursu tamamlayan öğrenciler’

Xucandlı yardımcımıza göre bunların ikisi de Xucandlıların kulağına doğal gelmektedir

Bu örnekler bakılınca üçüncü örnekteki yapısal değişiklik hemen göze çarpıyor. Birinci ve ikinci cümlede cümle başına gelen ‘öğrenci’ kelimesinin üçüncü örnekte cümle sonuna geçtiği dikkat çekiyor. Bununla birlikte birincisi ve ikincisinin tekabül ettiği Nitelenen-Niteleyen sırasının üçüncüsünde ihlal edildiği açıkça görülüyor. Üçüncüsünde niteleyici tümcecini nitelenen izleyip Niteleyen-Nitelenen sırasını oluşturuyor¹². (Buna rağmen *kursi dahsola*’nın ‘on yıllık kurs’ Nitelenen-Niteleyen sırasını koruyor olmasına da dikkat edin.)

Öte yandan, Buharacada durum yukarıdaki örnekler gibi olmayarak, Niteleyen-Nitelenen sırası hem cümle düzeyinde hem tümcecigi içinde hakimdir:

- 4 [da-sol-a kurs-a tamom ka(r)d-agi] student-o
on-yıl-sftlş kurs-akz bitir gçmş-ortç öğrenci-çğl

‘on yıllık kursu tamamlayan öğrenciler’

Bu örnekte İranca genelinde esasi yapı sayılan ‘isim sonrası niteleyicisi’ özelliğinin eksik olması açıktır. Tacikçenin İrancadan sözdizimsel yönden uzaklaşması ekseriyetle Özbekçenin etkisine atfedilmektedir. Tacikçeyi Farsçedan ayırma işlevinin bir kısmını Tacikçe içindeki Özbek/Türki etkisinin taşıyor olması (bk Soper 1996:57-58) dikkate alırsa, bu şaşırtıcı değildir. Aslında yukarıdaki Buharaca örneğin sözdizimsel özelliğini de Özbek etkisine atfetmek mümkündür. Aşağıdaki Özbekçe cümleyi Buharaca örnekle karşılaştırmın:

- 5 [o‘n yillik kurs-ni tugat-gan] o‘quvchi-lar
on yil-sftlş kurs-akz bitir-ortç öğrenci-çğl

‘on yıllık kursu tamamlayan öğrenciler’

Buharaca örnekte yer alan morfemlerin Özbekçe örnekte yer alanların bire bir karşılıkları olduğu açıktır.

Bu örnekleri karşılaştırdığımızda ortaya çıkan Buharacanın sözdizimsel özelliği, Buharacanın İrancadan, ve öbür Tacik şivelerinden de sözdizimsel açıdan

12 Aynı yapıdaki cümlelerin başka şivelerden (Surx ve Isfara) toplanan veriler arasında da bulunması, bu yapının kullanımının yaygınlığını ima ediyor

uzaklaşmasının¹³ bir göstergesi olarak algılanabilir. Ne var ki, bu gösterge, genç Buharalıların Nitelenen-Niteleyen yapısını hiç kullanmadıklarını veya anlayamadıklarını ifade etmez. Mesela, ıyılığın ifade ederken kullanılan Nitelenen-Niteleyen yapısı, öbür yapının yaygın kullanımına rağmen, bayağı sıklıkta kullanılıyor. Buharaca verilerde çıkan şu iki örnekte görüldüğü gibi:

- 6 xoni Sarvar
ev izf Sarvar
'Sarvar'ın evi'
- 7 Sarvar-a xoneş
Sarvar-gen ev.3tkl
'Sarvar'ın evi'

Fakat, Buharalı gençlerin, en azından niteleyici tümcecikli cümleler kurduklarında, Niteleyen-Nitelenen yapısını tercih etme eğilimine sahip olmaları toplanan verilerden açıkça gözlemlenmektedir. Buharalı yardımcılarımızdan birinin de iddia ettiği gibi, 'Buharalı onları [niteleyici tümcecığının niteleneni izlediği yapıyı] iyi anlar, ama kendisi Özbekçedeki yapısıyla söyler'.

Anlaşılan, Buharaca konuşanlar, Niteleyen-Nitelenen yapısını kabul ettikleri gibi, 'ısım öncesi niteleyicisi'ni de kabul ediyorlar. Özellikle, isim öncesi niteleyici tümcecığının tercih etme eğilimleri güçlüdür ve o yapıyı bir norm hale getirmiştir. Bu görüşü destekleyen birçok veri mevcuttur. Bir örneğe bakalım:

- 8 [man navist-agi] xat¹⁴
ben yaz gçmş-ortçmektup
'benim yazdığım mektup'

Bir çift niteleyici tümcecikli karmaşık örnek:

- 9 [[Rustam-a navist-agi] xat-aş-a grift-agi] odam
Rustam-gen yaz gçmş-ortçmektup-3tkl-akz al gçmş-ortç adam
'Rüstem'in yazdığı mektubu alan adam'

13 Şu da belirtmeli ki, Xucanlı yardımcımızın verdiği örneklerden de anlaşıldığı gibi, Niteleyen-Nitelenen telavısı, değer şivelerde de kullanılıyor. Hatta, Zehnî'ye (1987:154) göre, 'Tacık ve Deri gramerlerine göre sıfatlar adeten ısmıdan sonra gelir, ama Tacık ve Deri dilinde sıfatlar ısmıdan önce de gelir'. Ancak, -(a)grı'lı niteleyici tümcecığının nitelenenin onune gelmesi Buharacada neredeyse bir esas eğilim haline gelmişse benziyor.

14 Bu cumleyle yapısal benzerlik gösteren Özbekçesiyle de karşılaştırmın
[men yoz-gan] xat
ben yaz-ortç mektup
'benim yazdığım mektup'

Tartışmamızın sonucu olarak şu genel özetleme yapılabilir ki, Buharacada niteleyici tümcecığının esasi eğilimi nitelenenin onunde yer almasıdır. Başka bir deyişle, Buharacada 'isim öncesi niteleyici tümcecığı' yapısındaki ifadeler hakimdir.

100 Artsüremli açıdan Buharacanın 'isim öncesi niteleyici tümcecığı' yapısı

Buharacanın öbür özelliklerine geçmeden önce, Buharacadaki 'isim öncesi niteleyici tümcecığı' yapısının artsüremli açıdan bir göz atalım – bu özellik, şivenin safhalı değişimleri sonucu meydana gelmiş olabilir mi? Buhara'nın yakın tarih içinde uğradığı koklu toplumsal ve sıyası değişimler göz onunde alınırca, bu olasılığın bir şekilde mevcut olması beklenebilir.

Buharacadaki niteleyici tümcecığının sözdümsel özelliğinin asırlardır devam etmekte olan Tacıkçenin Türkileştirilmesi çerçevesinde yer alıyor olması olasıdır. Bu konuyu tartışmak için, öncelikle Buharacadaki *-agi* ekli niteleyici tümcecığını artsüremli açıdan net bir şekilde araştırmamıza engel oluşturan unsurlardan bahsetmemiz gerekiyor.

Büyük ölçüde konuşma diline özgu olan *-agi* ekli niteleyici tümcecığı, yirminci yüzyılın başlarına kadar uzanan Fars-Tacık edebiyatlarında yazı normu dışındaydı. Hatta yirminci yüzyılın başlarında yayımlanan Tacıkçe yazılarda bile çok az sıklıkta kullanılırdı (Hociev 1987:141). Hociev (1987:142) bunu yaşayan dil ve yazı dili arasındaki farka atfediyor. Konuşma dilini çağırıştıran *-agi* ekli niteleyici tümcecığı, şimdiki yazı dilinde de (özellikle yüksek kesitteki (*register*) metinlerde) tercih edilmemektedir¹⁵. Bunun bunlar artsüremli araştırma için gereken veri toplama imkânını kısıtlıyor.

Ancak, yirminci yüzyıllık Tacıkçe kaynaklarının genelinde sayısı az olsa da bulunan *-agi*'li niteleyici tümcecığının örnekleri, 'isim sonrası niteleyici tümcecığı' yapısının çoğunlukta olduğunu gösterir. Bu durum, birkaç nesil önceki Buharaca için de geçerliliğini koruyor. Kerimova'nın 1959 yılında yayınlanmış Buhara lehçesi hakkındaki kitabında niteleyici tümcecikleri 'ortaçların kullanılışlarında örnekler' başlığı altına toplanmıştır. Orada yer alan *-agi* ekli niteleyici tümceciklerinin çoğunluğu niteleneni izliyor. Öte yandan bizim Buharaca verilerimizde *-agi* ekli niteleyici tümceciklerinin neredeyse tümünün nitelenenin önüne geçtiği gözlenmektedir.

Halbuki, Buharacadaki *-agi* ekli niteleyici tümcecığının nitelenenin önüne geçme eğiliminin son nesillerdeki Buharaca konuşanlarda güçlendiğini sadece bu karşılaştırma esasında söylemek güçtür. Bunun kanıtlanmasını, şimdiki hazırlanma

15 *-agi* ekli niteleyici tümcecığının yerine *-a* ekli niteleyici tümcecığı veya *kılı* ilgi tümcecığı tercih edilmektedir.

aşamasında olan, ve Sadriddin Aynî'nin eserlerindeki dialogleri da veri kaynağı olarak kullanan, istatistiksel araştırmamıza bırakıyoruz.

1.1. *-a şudan edilgen yapısının bulunmaması*

Phillott (1919:285, Windfuhr'dan (1979:106)) Farsçanın edilgen çatısı hakkında şunu yazıyor. 'Genel kural, onun kullanılması kaçınılabildiği takdirde onu kullanmamaktır' (ayrıca bk. Lambton (1960:54), Elwell-Sutton (1963:92)). Chodzko'ya (1852:59, Windfuhr'dan (1979:106)) göre, Farsça konuşan, ama okuma yazma bilmeyen biri, *şav*¹⁶ ile yapılan edilgen çatıyı anlamakta zorluk çekebilir. Bu durum Buharaca konuşanlar için de söz konusudur.

Tartışmaya geçmeden önce, Tacik yazı dilinde edilgen çatı yapma yolu hakkında biraz bilgi sahibi olmamız gerekiyor. Tacik yazı dilinde edilgen çatı, esası fiilin geçmiş zaman ortacı şeklinin (kı bu fiilin infinitiv şeklinden sonundaki *n* harfini düşürmekle yapılabilir) ardına *şudan*¹⁷ 'olmak' fiilini koymakla yapılır. Aşağıdaki örnekte *soxtan* '(yapı) yapmak, inşa etmek' fiilinin edilgen şekli gösteriliyor.

10	soxt-an	
	yap.gçmş-inf	
	'yapmak'	
11	soxt-a	şud-an
	yap.gçmş-ortç	ol.gçmş-inf
	'yapılmak'	

Bu yapıda *şudan* fiili, her fiil gibi zaman ve görünüşe göre şeklini değiştirirken, fiil çekimine de tabi tutulur. Örneğin:

12	soxt-a	şud	.
	yap.gçmş-ortç	ol.gçmş-3tkl	
	'yapıldı'		
13	soxt-a	me-şav-ad	
	yap.gçmş-ortç	bitmemişlik-ol-3tkl	
	'yapılır'		

(Tacikçede fiilin iki çeşit kökü, yani şimdiki zaman kökü ve geçmiş zaman kökü vardır. Yukarıdaki örneklerde bulunan *şud*- [ol.gçmş] ve *şav*- [ol], *şudan* fiilinin geçmiş zaman kökü ve şimdiki zaman köküdür (bk. Niëzmuhammadov vb. 1955:72).)

Buharalı yardımcılarımız, Chodzko'nun tasvirindeki Farsça konuşanlar gibi, yukarıda açıklanan *-a şudan*'lı edilgen yapıyı anlamakta zorluk çektiler. (11)yi

16 'Olmak' anlamına gelen bu kelime hakkındaki açıklama aşağıda bulunmaktadır.

17 Arzumanov ve Sanginov'a (1988/197) göre, nadir olarak *gardidan* 'olmak' fiili de kullanılır.

Ozbekçeye çevirmeleri istenince. Buharalı yardımcılarımız, cumleyi *yasab bo'ldi* 'yapmayı bitirdi'¹⁸ olarak tercüme ettiler

- 14 yasa-b bo'l-di
yap-ortç ol-gçmş.3tkl
'yapıp bitirdi' ('yapma eylemini tamamladı')

Aşağıdaki edilgen çatıdaki örneği de

- 15 xond-a şud
oku.gçmş-ortç ol.gçmş 3tkl
'okundu'

(14)de görüldüğü tavırda çevirdiler

- 16 o'qi-b bo'l-dı
oku-ortç ol-gçmş.3tkl
'okuyup bitirdi' ('okuma eylemini tamamladı')

Bu, kuşkusuz *-a* ekinin Özbekçe *-(i)b* ekinin umumi karşılığı olarak algılanmasının getirdiği sonuçtur. Zira Özbekçenin etkisi altında ortaya çıkmış başka yapılarda *a* eki Özbekçe *-(i)b* ekinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Verilerimizden alınan aşağıdaki örneğe bakın (ayrıca bk. Perry 1979):

- 17 man raft-a mexaram¹⁹ (Buharaca/Tacikçe)
men bor-ib olaman (Özbekçe)
'ben gıdıp alırım'

Aslında, fonksiyonel açıdan Tacikçe *-a* ekinin Özbekçe *-(i)b* ekiyle özdeşleştirilmesi, Tacikçe genelinde de kabullenmiştir. Yukarıda görüldüğü gibi, sadece Buharacada değil, Tacikçede de *a* eki Özbekçe *-(i)b* ekiyle özdeşleştirilir. Hatta Tacikçede *-a* ekini *şudan* fiilinin izlediği takdirde dahi onların yanyana dizilmesi her zaman edilgen yapı olarak algılanmayabilir. Aşağıda gösterilen *-a* eki ve *şudan* fiilinin art arda geldiği örnekler, çevirileriyle birlikte Rahimî ve Uspenskaja'nın (1954:462) Tacikçe-Rusça sözlüğü ve Rastorgueva'nın (1992:85) Tacikçe gramer kitabından alınmıştır:

- 18 man xonda şudam (Tacikçe)
men o'qib bo'ldim (Özbekçe)
'ben okuyup (okumayı) bitirdim'
19 kitobro xonda şudam (Tacikçe)
kitobmo`qib bo'ldim (Özbekçe)
'kitabı okuyup (okumayı) bitirdim'

(Tabii ki, birinci şahsın bir şey/birisi tarafından okunma ihtimalinin az olduğu göz önünde tutulursa, yukarıdaki cümlelerin mantığı açıdan mümkün olan 'ben okundum' çevirisinin tercih edilmemesi, hele (19)da akuzativ halindeki

18 *-(i)b bo'lmoq* yapısı, *-(i)b* ekinin eklendiği fiilin ifade ettiği eylemin tamamlanmasını ifade eder (daha ayrıntılı açıklama için bk. Kononov 1960:265, Hojiev 1975:385-386)

19 *Mexaram, giriftan* 'almak' değil, *xaridan* 'satılmak' fiilindedir

kitobro 'kitabı' varken, doğaldır. Lakin, bız bu örneklerle, *-a şudan*'ın standart Tacikçede bile her zaman edilgen çatıyı ifade etmediğini göstermek istedik.)

Demek, Tacikçe genelinde, *-a şudan* yapısı, iki ayrı yoruma açıktır: ya edilgen yapı ya da eylemin bitirilmişliğini belirten yapı. Pekı, öyleyse, *-a şudan* yapısının kullanılışında Buharacayı Tacikçe genelinden ayıran özellik nedir? Bu, Buharacada *-a şudan* yapısının edilgin yapma fonksiyonunun mevcut olmamasıdır. Yani Buharacada *-a şudan* yapısı, her zaman eylemin bitirilmişliğini belirtir.

Vardığımız bu sonuç, Buharacada edilgen çatının yapılması hakkındaki bit soruyu ortaya çıkarıyor. Buharacada Türkçe okumak-okunmak gibi etken-edilgen ikilisi nasıl oluşturulur? Bızın verilerimiz ve yardımcılarımızın sorularımıza tepkileri, bu ikiliyi oluşturmak için özel morfolojik aracın Buharacada bulunmadığını gösteriyor. (Fakat, Buharacada morfolojik edilgen yapının bulunmaması, Buharaca konuşanların etken-edilgen kavramından yoksun olduklarını tabii ki göstermez.)

Buharacada edilgen çatıyı ifadeleyen morfolojik aracın bulunmadığı yönündeki bızın yorumumuzu, buharalı yardımcılarımızın, edilgen çatıyı morfoloji vasıtasıyla ifadeleyen dillerdeki edilgen yapıları kendi dillerine çevirirken çektikleri zorluk da destekler. Örneğin, Türkçe bilen Buharalı yardımcılarımızın 'kitap okundu'nun Buharaca tercümeleri şu oluyor.

20 *kitob xond-agi*
 kitap oku geçmiş-ortç
 hariyen '(bırısı) kitap okumuş'

Bu Buharaca cümlede, belirsiz üçüncü şahsın kitabı okumuş olmasını belirten ifade, edilgen çatıyı belirten yapının yerini almaktadır. Ote yandan, *-a şudan* yapısı, Buharacada edilgen çatı yapmak için kullanılmamaktadır.

Fakat, buna ilişkin olarak belirtilmesi gereken nokta, Tacikçeyi sadece konuşma dili olarak kullanan bir Xucandlı yardımcıımızın da edilgen çatıyı ifade etmekte üçüncü şahıslı ifadeyi *-a şudan* yapısına tercih ediyor olmasıdır. Buharalı yardımcılarımızın kullanmadıkları *-a şudan* edilgen yapısını bir Xucandlının tercih etmemesi, Tacikçe konuşan birinin bu yapıyı kullamasının, onun yazı diline olan alışıklığına bağlanabildiğini gösteriyor olabilir.

Başka bir deyişle, *-a şudan* edilgen yapısının bulunması veya bulunmamasını belli şivelere bağlamak pek doğru olmaz. Ne var ki, Buhara'da Tacik yazı dili eğitimi, Tacikistan sınırları içindeki şehirlerinkine, hatta Semerkant'inkine nisbeten de küçük boyuttadır. *a şudan* edilgen yapısının yokluğunun bu nedenle özellikle Buhara'da belirgin bir şekilde bulunuyor olması olasıdır.

1 2 *Süreklilik görünüşü ifadesi*

Buharacanın morfolojisinde gözlemcilerin dikkatini çeken bir başka unsur da süreklilik görünüşü ifadesidir. Önce yazı dilindeki süreklilik görünüşüne bakalım

Yazı dilinde süreklilik görünüşü *istodan* fiilini yardımcı fiili olarak kullanmakla yapılır. *Istodan* fiilinin anlamı '(ayakta) durmak'tır. *Istodan* fiili, yazı dilinde yardımcı fiili olarak kullanıldığında süreklilik görünüşü belirticisidir ve Türkçedeki *-iyor* ekinin bir vazifesine benzer vazifeye sahiptir. Ders kitabından (Niezmuhammadov vb. 1955:91) alınan aşağıdaki örneklerimize bakalım

- 21 xond-a istod-a-ast
oku geçmiş-ortç dur geçmiş-ortç-koşaç 3tkl
'okuyor' ('okuyor / okuyup duruyor')
- 22 xond-a istod-a bud
oku geçmiş-ortç dur geçmiş-ortçıdı 3kl
'okuyordu' (okumaktaydı / okuyup duruyordu')

Bu *istodan* yardımcı fiilli ifadeler, Tacikçenin çeşitli şivelerinde morfem kaynaşmasına uğramıştır. Bu kaynaşmanın Xucand-Koni Bodom grup şivelerindeki örnekleri Rastorgueva'da (1956:58) bulunur:

- 23 xonsodiyam 'okuyorum'
xonsodi 'okuyorsun'
xonsos 'okuyor'

Rastorgueva'ya göre, bu örnekler içinde bizim kalın harflerle gösterdiğimiz kısımlar, *istodan*'ın kalıntısıdır. Ote yandan, Buharaca verilerdeki süreklilik görünüşünü ifadeleyen sözler arasında *so* veya *sod* seslerine benzeyen sesler bulunmamaktadır. Buharaca verilerimizdeki süreklilik görünüşünü ifadeleyen sözlerin örneklerine bakalım:

- 24 xondaştas 'okuyor'
xondaştēn 'okuyorlar'
kıtōp xondaştēm 'kıtāp okuyorum'
pursidaştas 'soruyor'
proekt navistaştēm 'proje/tasarı yazıyorum'

Bunların içinde *istodan* yardımcı fiilinin gördüğü vazifeyi gören kısmın bulunması gerekiyor. En yukarıki örnek, veri kaynağı metnimizde 'okuyor' anlamında kullanılıyor, ve dolayısıyla gramer kitaplarında *xonda istodaast* şeklinde ifade edilen bilgi birimini taşıyor. *Xondaştas*'ta *xonda* kısmını ve *ast* kısmını tespit etmek imkansız değildir, ki en azından aşağıda normal harflerle gösterilen kısımların onlara ait olduğu tahmin edilebilir.

- 25 xondaştas veya xondaştas

Ortada kalan *(a)št*²⁰ kısmının, eğer *xonda istodaast*'in Buharaca *xondaštas*'ın aslı olduğunu varsayarsak, *istoda*'nın kalıntısı olması lazımdır.

İşin ilginç yanı, Kerimova'nın 1959 yılında basılan Buhara şivesi gramer kitabındaki örneklerde süreklilik görünüşünün, yukarıda gördüğümüz Xucand-Konı Bodom grup şivelerinde olduğu gibi, *so(d)* sesli parçacıklarla ifade edilmesidir. Örneğin, onun çalışmasında 'okuyor' ifadesinin üç çeşidi olarak verilen örnekler bakın (Kerimova 1959 34-35) Kerimova tarafından *istod*'un kalıntısı olarak algılandığı kısımları kalın harflerle belirtiyoruz

26	xonsem	'okuyorum'
	xonsi	'okuyorsun'
	xonsoas, xonsos, xonsas, xonsaas	'okuyor'
	xonsodem	'okuyorum'
	xonsodi, xonsoded/xonsodet	'okuyorsun'
	xonsodas	'okuyor'
	xondisodem	'okuyorum'
	xondisodi, xondisoded/xondisodet	'okuyorsun'
	xondisodas	'okuyor'

Görüldüğü gibi, verilerimizde *(a)št* sesli olan süreklilik görünüşünü ifadeleyen parçacık, Kerimova'nın verdiği örneklerde *(i)so(d)* seslidir. Bu karşılaştırmadan şu karına çıkartılabilir ki, Buharacada, süreklilik görünüşü ifadesi için kullanılan parçacık (veya onun çeşitlerinden biri), büyük ihtimalle son yıllar içinde *(i)so(d)* seslisinden *(a)št* seslisine değişmiştir

Bu değişimin nasıl meydana geldiği konusunda kesin açıklama yapma imkanımız şimdilik kısıtlıdır. Bir açıklama, ses değişmesi teorisine dayanarak yapılabilir. Mesela, yukarıdaki tablonun uçuncusündeki *istod*'un daha sonra ses değişmesine uğrayıp *ašt*'a değişmesi imkansız değildir. Fakat, bir Buharalı yardımcımızın iddiasına, ve Surxlu yardımcımızın gözlemlerine göre, bu *(a)št*, aslında *şıştan* filidir (Yazı dilinde *nıştan* olan *şıştan* fiilinin anlamı 'oturmaktır'). Eğer *(a)št* sesinin aslı hakkındaki bu fikir doğruysa, Tacikçede yaygın olarak kullanılan, hatta Buharacayla birlikte bir şive grubu oluşturduğu kabul edilen Semerkant şivesinde dahi kullanılan *istodan* yardımcı fiilinin (kalıntısının) yerine, Buharacada *şıştan* fiili kullanılmaktadır. Halbuki, *(a)št* eşittir *şıştan* fiilinin kalıntısı' yönündeki bu yargı, halk etimolojisine dayanıyor olabilir. Yani, aslında bir kaç nesil önceki Buhara şivesinde ses değişiminden sonra *(a)št*'a dönüştürülmüş olan *istodan*'ın kalıntısının şimdiki nesilde *şıştan*'ın kalıntısı olarak algılanıyor olması mümkündür.

20 Parantez içindeki *(a)*'nın *xonda*'ya veya *ašt*'a ait olup olmadığını tespit etmek güçtür

Sonuç olarak, tartışılmaz olan, şimdiki Buharacada süreklilik görünüşü ifadeleri için kullanılan parçacığın (en azından bir çeşidinin) son seneler içinde ya leksik değişime (*istodan>şıştan*) ya da fonetik değişime ((i)so(d)>(a)şl) uğramış olması, ve bu değişime sonucunda parçacığın sesinin (a)şl`a dönüşmüş olmasıdır

2. Sonuç

Bu makalede Buharacanın üç özelliğini tartıştık.

agı ekli niteleyici tumcecığı hakkındaki birinci bölümde, Buharacada `ısım öncesi niteleyici tumcecığı'nın tercih edildiğini iddia ettik ve bu tercihteki Özbekçenin etkisine parmak bastık Aynı zamanda Buharaca konuşanların `ısım öncesi niteleyici tumcecığı'ne olan tercihlerinin artma eğiliminde olduğu yönündeki görüşümüzü öne sürdük.

İkinci bölümde *-a şıudan* edilgen yapısının Buharacada bulunmadığını gösterdik ve bunu Tacikçe eğitiminin yokluğuna bağladık.

Üçüncü bölümündeysen, süreklilik görünüşünü ele aldık ve süreklilik görünüşünün ifade edilmesi için kullanılan parçacığın Buharacada artsüremlilik veya fonetik değişime uğradığı iddiasında bulduk

KAYNAKÇA

- A`lo-zoda, F. 1930 *Der kerd-i zebân-ı edebî Tacik* Rahbari doniş. 28, s. 3-4
- Amanova, Fıruze 1991 *Suhanî ez-tefâvuthâ-vı Fârîsî Irân u Tacik* Majalle-ye Zabanshenasi, vol 8, no 1-2, s. 2-11
- Arzumanov, S. D. 1951. *Zaboni tociķi Učebnik tadžikskogo jazyka dlja vzroslyx. Stalinabad: Tadžikgosizdat.*
- Arzumanov, S. / Sanginov, A. 1988 *Zaboni tociķi* Duşanbe: Maorif
- Aziżi. 1929 *Be-zebân-ı derî durrî suhan suften miħâhem* Rahbari doniş. 16, s. 4-6.
- Bečka, Jiří. 1980. *Sadriddin Ayni: Father of modern Tajik culture.* Naples: Istituto Universitario Orientale.
- Buxoroî şarîf (haftalık gazete). *Buxoro: Markazî madamı "Oftobî suğdien"-i Buxoro.*
- Chodzko (Xodzko), Alexander. 1852. *Grammaire persane ou principes de l'iranien moderne, accompagnées de fac-similés pour servir de modèle d'écriture et de style pour la correspondance diplomatique et familière* Paris (2 baskısı olarak 1883te Grammaire de la langue persane, 2ème édition, augmentée de textes persans inédits et d'un glossaire. Paris: Maisonneuve & Cie.)
- Clıyne, Paul R. / Hanks, William F. / Hofbauer, Carol L. eds. 1979. *The Elements, a parasesion on linguistic units and levels*, April 20-21. 1979 (Chicago Linguistic Society Conference on Non-Slavic Languages of the USSR). University of Chicago.
- Comrie, Bernard. 1981 *The Languages of the Soviet Union* Cambridge University Press.

- Comrie, Bernard ed 1987 *The World's Major Languages*. London, Sydney Croom Helm.
- Djalili, Mohammad-Reza / Grare, Frederic / Akincir, Shirin, ed 1997. *Tajikistan: The Trials of Independence* New York. St. Martin's Press
- Elwell-Sutton, L P 1963 *Elementary Persian Grammar*. Cambridge University Press.
- Êşniezov, M 1977. *Dialektologiyai toçik (dasturi ta'limi): Qismi yakum*. Duşanbe: Universiteti Davlati Toçikiston ba Nomi V. I Lenin
- Ĝafforov, R 1980 *Ifodai xabar bo şaklhoi sifati fe''li l dar şevahoi zaboni toçikī* IÇ Zabonşinosi toçik Duşanbe, Doniş s 203-216.
- Halimov, S 1974 *Sadriddin Ayni va ba''ze mas''alahoi inkişofi zaboni adabii toçik*. Duşanbe Irfon
- Hociev, Saidmurod. 1987 *Zaboni adabii toçik dar ibtidoi asri XX* Dar asosi materiali ''Tuhafi ahli Buxoro''-i Mirzosiroci Hakim) Duşanbe: Doniş.
- Hojiev, A P 1975 *Fe'l IÇ* Kollektiv 1975 s 365-527
- Jahangiri, Guissou 1997 *The Premises for the Construction of a Tajik National Identity, 1920-1930* IÇ Djalili, Mohammad-Reza vb ed 1997 s. 14-41
- Kerimova, A A 1959 *Govor tadžikov buxaru* Moskva: Izdatel'stvo vostočnoj literatury.
- Kocaman, Ahmet 1990 *Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Dilbilim Araştırmaları 1990*. Hitit Yayınları s 155-190
- Kollektiv 1975 *O'zbek tili grammatikasi I Tom Morfologiya* Toshkent. Fan
- Kononov, A N 1960 *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo jazyka*. Moskva, Leningrad: Izdatel'stvo akademii nauk SSSR
- Lambton, Ann K. S 1960 *Persian Grammar* Cambridge University Press.
- Melex, N A 1968 *Giždivansky govor tadžikskogo jazyka (Avtoref. kand diss.)*. Leningrad
- Mirzaev, M M 1969 *O'zbek tilining Buxoro gruppasi şevalari*. Toshkent Fan
- Niezmuhammadov, B / Niezi, Ş / Buzurgzoda, L 1955 *Grammatikai zaboni toçikī Qismi I Fonetika va morfologiya baroi maktabhoi haftisola va miena*. Stalinobod: Naşrieti davlati toçikiston
- Payne, J R 1987 *Iranian Languages*. IÇ: Comrie, B ed. 1987. *The World's Major Languages* s 514-522.
- Perry, John R 1979 *Uzbek Influence in Tajik Syntax: The converb construction*. IÇ: Clyne, Paul R / Hanks, William F / Hofbauer, Carol L. 1979. s. 448-461.
- Phillot, Douglass Craven 1919 *Higher Persian Grammar for the Use of the Calcutta University, showing differences between Afghan and modern Persian with notes on rhetoric* Calcutta: The University Press
- Raximi, M V. / Uspenskaja L. V ed. 1954. *Tadžiksko-russkij slovar'*. Moskva: Gos. Izd. Inostrannyx i nacional'nyx slovarej

- Rastorgueva, V S 1954 *Kratkij očerk grammatiki tadžikskogo jazyka* İÇ Raxımı, M V / Uspenskaja L V s. 529-570
- Rastorgueva, V S 1956 *Očerki po tadžikskoj dialektologiji Vypusk 3 Leninabadsko-kanıbadamskaja gruppı severnyx tadžikskıx govovor.* Moskva: Izdatel'stvo adademi nauk SSSR.
- Rastorgueva, V. S 1992 *A Short Sketch of Tajik Grammar Translated by Herbert H Paper.* Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana Univeristy. (Rastorgueva (1954)'nin İngilizce çevirisi)
- Rastorgueva, V S / Bakaev, C X / Isaev, M I / Kerimova, A A / Pirejko, L. A. 1970 *Different Types of Bilingualism among Iranian Peoples of the USSR* International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences (7th, 1964, Moskva) Moskva Nauka s 715-721.
- Rustamov. Şarofiddin / Ğafforov, Razzoq ed 1985. *Grammatikai zaboni adabi hozırai toćik Cildi I Fonetika va morfologiya* Duşanbe Doniş
- Rustamov. Şarofiddin / Ğafforov, Razzoq ed 1986. *Grammatikai zaboni adabi hozırai toćik Cildi II İbora va sintaksısı cumlahoi sodda* Duşanbe Doniş.
- Soper, John 1996 *Loan Syntax in Turkic and Iranian* Revised and edited by Andras J. E. Bodroglegeti. Bloomington, Indiana Eurolingua
- Windfuhr, Gernot L 1979 *Persian Grammar History and State of its Study.* The Hague, Paris, New York. Mouton Publishers
- Zehnı, T 1987 *Az ta'rixi leksikai zaboni toćikı* Duşanbe Doniş